

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 71 Haziran 2020 & Volume: 13 Issue: 71 June 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

GEÇ OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE KADINLARIN VAR OLMA MÜCADELESİ* *IN THE LATE OTTOMAN AND EARLY REPUBLICAN PERIODS WOMEN'S STRUGGLE FOR EXISTENCE*

Özlem KÖSE**

Özet

19. yüzyılın ortasından başlayıp Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanan erken dönem modernleşme süreci, Türkiye'nin sosyo-politik arka bahçesini oluşturmaktadır. Erken dönem modernleşmesi, Osmanlı bağlarının tamamen koparılarak modern ve laik bir toplumun inşa edilme sürecidir. Bu inşa sürecinin en temel aracı olan kadınların toplumdaki konumu yükseltilerek yeni devletin modern ve laik bir yapıya sahip olduğu ortaya koyulmak istendi. Bu yaklaşımın işlevsel olduğunu gösteren belirtilerden biri, savaş dönemlerinde önemli faaliyetler yürüten kadınların, 1924 Anayasası'nda erkeklerle eşit vatandaşlık haklarına sahip olamamasıdır. 1923'te Kadınlar Halk Fırkası'nın kurulma teşebbüsüyle somutluk kazanan süfraj hareketinin yönetici kadroyu huzursuz etmesi, kadın haklarına işlevsel yaklaşıldığının başka bir göstergesidir. Sonuçta 1930'ların başında, Tanzimat'tan itibaren seslerini yükselten öncü kadınların hakları için verdiği mücadele yok sayılarak kadın hareketi bastırıldı. Bu verilerden yola çıkarak çalışmada resmi tarihin görmezden geldiği kadın mücadelesi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Kadın Mücadelesi, Kadınların Siyasal Hakları.

Abstract

Early modernization process starting from the the mid 19th century to dating back to the first years of the Republic, constitutes Turkey's socio-political backyard. Early modernization is the process of building a modern and secular society by disconnecting Ottoman ties completely. It was aimed to reveal that the new state has a modern and secular structure by increasing the position of women, which are the most basic means of this construction process, in society. One of the signs that this approach is functional is that women who carried out important activities during the war periods could not have equal citizenship rights with men in the 1924 Constitution. The fact that the Suffarapet movement, which gained concreteness with the attempt of the establishment of the Women's People's Party in 1923, has disturbed the executive staff, is another indication that women's rights are approached functionally. Eventually, in the early 1930s, the women's movement was suppressed by ignoring the struggle for the rights of pioneering women, who had raised their voices since Tanzimat. Based on these data, the women's struggle that the official history ignores will be discussed.

Keywords: Modernization, Women's Struggle, Women's Political Rights.

* Bu çalışmanın bir kısmı, 3-5 Mayıs 2018'de Malatya'da düzenlenen "İnönü Üniversitesi 15. Ulusal Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Öğrenci Kongresi"nde sözlü bildiri olarak sunulmuş fakat tam metin olarak yayımlanmamıştır.

** Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu, 18. ve 19. yüzyıllarda endüstrileşme sürecinde olan Avrupa karşısında oldukça geri bir konumdaydı. Avrupa'da imparatorlukların çözülmesi ve ulus-devletlerin ortaya çıkması, Osmanlı'da değişim ihtiyacını daha da artırmıştı. Bu değişim ihtiyacının yarattığı olumsuz etkilere daha fazla direnemeyen Osmanlı, bürokrat aydınlar öncülüğünde hızlı bir modernleşme sürecine girdi. Amaç, Batı'yı örnek alarak modern ve güçlü bir *Türk devleti* kurmaktır. Bu, bürokrat aydınların parçalanma sürecinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için kurguladığı ideal bir toplum projesidir. 19. yüzyılın ortasından 20. yüzyıl ortasına kadar olan süreci kapsayan erken dönem modernleşmesinde belirleyici faktör, bürokrat aydınların *milli inşaa projesi* olmuştur (Sancar, 2014, 82). Bu ideal toplumun inşasında kadınlara önemli sorumluluklar yüklendi. Kadın meselesine olan ilgi arttı ve kadın nedir ya da kimdir, kadın nasıl olmalıdır gibi sorular etrafında kadın kimliği tartışıldı. Öncü kadınlar Tanzimat'tan itibaren haklarını sorgulamaya başladı. Zaman içinde bir kadın hareketi oluştu. Reform yanlısı bürokratlar ve aydınlar da kadının toplumdaki konumunun yükseltilmesini ve eğitilmesini savundular. Ancak erken modernleşme sürecinde kadına ve kadın haklarına işlevsel yaklaşıldığı, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ortaya çıktı. Kadınlar Cumhuriyet'e geçiş döneminde temel haklarını elde ettiler, ancak Osmanlı'daki ataerkil düzen şekil değiştirerek devam etti. Üstelik Nezihe Muhiddin gibi siyasal haklarını talep eden kadınlar sessiz kalmaya zorlandı ve kadın hareketi bastırıldı. Erken modernleşme dönemindeki kadın mücadelesi salt Cumhuriyet rejimine indirgenerek görmezden gelindi ve 1980'lerdeki dirilişe kadar feminizm devlet güdümünde kaldı. Tarih derslerinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan bahsedilirken Kadınlar Halk Fırkası'ndan ya da Türk Kadınlar Birliği'nden bahsedilmemektedir. Edebiyat derslerinde Kadınlar Dünyası, Kadın Yolu, Büyük Mecmua vb. kadın sorunları hakkında güncel tartışmalar yapan yayın organlarının isimleri anılmamaktadır. Öncü kadınlar, savaş ve barış dönemlerinde kamusal alanda faaliyetler yürüttüler, yayın organlarında yazılar yazarak memleket meselelerini tartıştılar ve hakları için mücadele ettiler.

Bu çalışmada öncü kadınların erken dönem modernleşmesinde hakları için verdiği mücadele, kadın haklarına nasıl işlevsel yaklaşıldığı ve ataerkil düzenin nasıl devam ettirildiği ortaya koyulmaya çalışılacaktır. 1980'lerdeki uyanışla birlikte erken modernleşme sürecindeki kadın hareketine artan ilginin ortaya çıkardığı önemli çalışmalardan faydalanılacaktır.

1. GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE KADIN MESELESİ

Osmanlı'nın geç dönemi, dağılmakta olan devleti kurtarma çabaları doğrultusunda oluşan tartışmaların hâkim olduğu ve modernleşme sürecinin hızlandığı bir dönemdir. Tanzimat (1839) ve II. Meşrutiyet (1908) dönemlerinde tartışmalar, en genel ifadeyle modern-geleneksel karşıtlığından beslenmiştir. Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımları etrafında şekillenen tartışmaların temel konularından biri de *kadın meselesidir*. Bu akımlar, kendi ilkeleri doğrultusunda kadın kimliğini tanımlamaya çalıştılar. Batıcılar modernleşmenin ancak Batı'nın her alanda örnek alınmasıyla gerçekleşeceğini savundular. Batıcılara göre kadınların geri kalması ile toplumun geri kalması arasında direkt bir bağlantı vardı. Bu nedenle kadın meselesi, toplumun modernleştirilmesi için çözüme muhtaç bir mesele olarak ele alınıp tartışıldı. Çünkü kadını modernleştirmek, doğacak nesilleri modernleştirmek anlamına gelmektedir. Bundan dolayı kadınların mahrem alandan çıkıp eğitim yoluyla toplumsal hayata katılması önem arz etmektedir. Abdullah Cevdet ve Selahattin Asım gibi radikal Batıcılar, kadınların geri kalmasının nedenini *İslam dininin* kadınlar üzerindeki baskısı olarak değerlendirdiler (Sancar, 2014, 87). Buna göre özellikle örtünme ve çok eşlilik, kadının ilerlemesine engel olmaktadır. Dolayısıyla radikal Batıcılara göre toplumu modernleştirmenin yolu *kadınların İslami gelenekten koparılarak özgürleştirilmesidir* (Göle, 2011, 49). Celal Nuri ve Rıza Tevfik gibi daha ılımlı Batıcılara göre kadının geri kalmışlığının nedeni İslam dini değil, *toplumdaki sosyal düzendir*. Hatta Rıza Tevfik'e göre Müslüman kadınları haklarına kavuşturan İslamiyet'tir (Kurnaz, 1991, 68).

Kadın meselesini din merkezli ele alan İslamcılara göre Batı kültürünün örnek alınması, toplumu gelenekten kopararak ahlaki bir çözülmeye yol açacaktır. Özellikle Avrupa'daki feminist hareketler, Osmanlı kadınları için büyük bir tehlike barındırmaktadır. Bundan dolayı İslamcılara göre Batı'nın yalnızca teknik yönü örnek alınmalıdır. İslamcılar, *Asr-ı Saadet dönemindeki* önemli Müslüman kadınların hayatlarından örneklerle başvurarak dinin kadınlar için bir engel oluşturmadığını ortaya koymaya çalıştılar (Sancar, 2014, 90). Özellikle Batıcıların kadınların örtünmesi konusundaki fikirlerini sert bir şekilde eleştirdiler. Musa Kazım, kadınların örtünmesini *erkek ile kadın arasındaki şehveti engellemesi ve aile saadetinin sağlanması için*

gerekli görmüş; Said Halim Paşa, medeniyet ile kadın özgürlüğü arasında ancak *negatif bir bağ* olabileceğini ileri sürmüştür (Göle, 2011, 63-64). Bu dönemde İslamcı kimliğiyle tanınan önemli bir kadın yazar Fatma Aliye'dir. *Hanımlara Mahsus Gazete'*yi çıkartan Fatma Aliye yazılarında İslam'ın kadınların ilerlemesine engel olmadığını, Osmanlı-İslam kadınlarının geliştiğini ve kadın haklarına hâkim olduğunu anlatmaya çalışmıştır (Sancar, 2014, 102). Fatma Aliye, muhafazakârlıkla kadın haklarını birbirine eklemeyerek farklı bir çizgi oluşturmuştur.

Modernleşmenin diğer bir fikir akımı Türkçülüğe göre kadının geri kalmışlığının nedeni, eski Türk geleneklerinden kopuştur. Eski Türk geleneklerinde kadınlar erkeklerle eşit bir konuma sahiptir. Ancak Türkler, Anadolu'ya yerleşip Arap ve Fars kültürlerinin etkisi altında kalarak kendi geleneklerinden koptular. Türkçülüğün önemli temsilcilerinden Ziya Gökalp'e göre eski Türk gelenekleri dikkate alınrsa, hem Türk kadınının uygarlığa erişmesi kolaylaşacak hem de katı Batı taklitçiliğinden kurtulacaktır (Göle, 2011, 67-68). Dolayısıyla Türk kadınının ihtiyacı olan her şey eski Türk geleneklerinde bulunmaktadır. Türkçülük akımının önemli bir temsilcisi Halide Edip Adıvar da kadınlık meselesiyle yakından ilgilenmiştir. II. Meşrutiyet döneminde kadınların toplumdaki konumlarının yükselmesi için mücadele etmiş ve *Teali-i Nisvan Cemiyeti (1908)*'ni kurmuştur (Zihnioglu, 2003, 58). Bu cemiyet, dersler ve konferanslarla kadınların eğitilmesi ve aydınlanması için faaliyet göstermiştir. Ancak Halide Edip için kadın meselesinden önce vatan meselesi gelmekteydi. Halide Edip bu tutumuyla, döneminin kadın hakları sorunlarını önceleyen kadın aydınlardan ayrılmaktadır.

Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının kadın meselesine yaklaşımları, devlet meselelerini ele alış biçimlerinden beslenmiştir. Bu noktada kadın meselesi önemli oranda işlevsel bir konuma sahiptir. Nitekim kadın meselesi üzerinden geleneksel düzen savunulmuş ya da eleştirilmiştir. Genel itibariyle erkek aydınların kadın meselesi konusunda vesayetçi bir tutum içinde olduğu söylenebilir. Ancak kadınlar, erkek aydınların bu vesayetçi tutumuna zaman zaman karşı çıkarak kendi mücadelelerini yürüttüler.

II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamıyla birlikte kadınlar toplumsal hayata katılmaya başladı ve ciddi bir kadın hareketi oluştu. Kadınların kamusal hayata katılması ve taleplerini dile getirmesi için etkili araçlardan biri derneklerdir. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, nüfus mübadeleleri gibi durumlardan ötürü, kurulan dernekler daha çok yardım amacı gütmüştür. Bu derneklerden biri Fatma Aliye'nin başkanlık ettiği *Cemiyeti İmdadiye (1908)*, Rumeli sınırındaki askerlere giyecek yardımı yapmıştır (Aydın, 2015, 89). Bunun yanında *Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti Hayriyesi (1908)*, *Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi (1912)*, *Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti (1914)* vb. birçok hayır derneği kurulmuştur. Aslında yardım dernekleri Osmanlı'nın yaygın bir kültürüdür. Nitekim Osmanlı hanedanına mensup kadınlar, kendileri adına vakıf kurarak hayır işleri yapmayı görev olarak benimsemişlerdi. Osmanlı'da saray kadınlarına hitap eden dernek faaliyetleri modernleşme sürecinde de devam etmiş ve *orta sınıflaşarak* günümüze kadar ulaşmıştır (Sancar, 2014, 96). Sosyal yardım amacı güden dernekler, savaş koşullarıyla birlikte kadınların toplumsal hayata katılımına meşruiyet kazandırmıştır. Çoğunluğu yardım derneği görünümünde olsa da daha radikal talepleri bulunan kadın dernekleri de kurulmuştur. Bu radikal derneklerden biri Ulviye Mevlan'ın kurucusu olduğu *Osmanlı Müdafai-i Hukuku Nisvan Cemiyeti (1913)*'dir. Bu dernek, kadın haklarını feminist bir yorumla bütünsel olarak ele almıştır (Sancar, 2014, 97-98). Çok eşliliğin kaldırılması, kadınlara boşanma hakkı verilmesi, miras paylaşımında eşitlik vb. talepler dile getirilmiştir. Bu talepler, geleneksel düzende kadınların kendileri için biçilmiş rollerden rahatsız olduğunu da göstermektedir.

Geç Osmanlı döneminde kadınların var olma mücadelesinin önemli araçlarından biri de yayın organlarıdır. Bu dönemde kadınlar artık kendi imzalarıyla yazılar yazmaya başlayarak güçlü bir kadın edebiyatı oluşturdular. Kadınların edebiyata girişi 1868 yılında bir gazete eki olan *Muhadderat* ile gerçekleşti. *Muhadderat*; *iffetli, örtülü kadınlar* anlamına gelir. 1886'da kadrosu sadece kadınlardan oluşan ilk dergi *Şükûfezar* yayımlandı. Derginin ismi *çiçek bahçesi* anlamını taşımaktadır. Dönemin en etkili dergisi ise 1895'te yayımlanmaya başlayan *Hanımlara Mahsus Gazete'dir*. Nitekim 1906 yılına kadar beş yüz seksen sayı yayımlanarak kadın dergilerinin en uzun ömürlüsü olmuştur (Sancar, 2014, 94). Tanzimat döneminde yayımlanmaya başlayan dergilerin isimlerinde *çiçek, iffetli, örtülü, hanım* vb. isimler kullanıldığını görmekteyiz. Bu durum dönemin ruhuyla doğrudan bağlantılıdır: Dergilere dönemin sosyo-politik ruhuna aykırı olmayan isimler tercih edilmesinde kuşkusuz *kabul görme* endişesi etkili olmuştur. Kamusal alana tamamen erkeklerin egemen olduğu düşünülürse, kadınların kamusal alanda görünür olabilmek için erkeklerin desteğini araması oldukça anlaşılır bir durumdur. Öncü kadınlar II. Meşrutiyet dönemine kadar daha çok kendilerini görünür kılmakla meşgul olduklarından radikal söylemlerden uzak kaldılar. Bunun yanında Osmanlı döneminde *kadın* kelimesinin kullanımı hoş karşılanılmıyordu. Kadınlara daha çok *hanım* deniliyordu. Ancak II. Meşrutiyet döneminde yayın organlarının isimlerinde *hanım* kelimesi yerine *kadın* kelimesinin daha sık kullanıldığı görülmektedir: *Kadın (1908)*, *Kadınlar Dünyası (1913)*, *Kadınlar Âlemi (1914)*,

Kadınlık (1914), Genç Kadın (1918). Bu durum, eskinin değişmeye başladığını gösterir. Bu noktada Ulviye Mevlan tarafından çıkarılan *Kadınlar Dünyası*'na ayrı bir parantez açmak gerekir. Nitekim derginin yayımlanma amacı doğrudan kadın haklarını savunmaktır (Sancar, 2014, 94).

Dergiler aracılığıyla tartışılan önemli konulardan biri eğitimidir. Toplumun birçok kesiminde vatanın iyiliği üzerinden kadının eğitilmesi desteklenmekteydi. Nitekim toplumun kalkınması için önce kadınların eğitilmesi gerekir. Bu düşünce kadının annelik kimliği vurgulanarak savunuldu. Buna göre kadınların ilk ve asli görevi vatana hayırlı evlatlar yetiştirmektir. Bunu belirleyen ise doğuştan gelen cinsiyet farklılıklarıdır. Dönemin ilericileri olarak nitelendirilen İttihatçılar dahi böyle düşünmekteydi. İslamcı ve muhafazakâr kesimin erkekleri ise batılılaşmaya karşıt görüşlerini kadınlar üzerinden şekillendirdiler. Kadınların modernleşmeyle birlikte kötü yola girdiklerini ve ahlaki bozulmanın eşiğine geldiklerini ileri sürdüler. Dahası 1920'li yıllardaki genç kız intiharlarını öne sürerek kadınların yeni modern kimliklerine alışamadıklarını ve eski geleneklerin sürdürülmesi gerektiğini savundular. Örneğin; dönemin ünlü sinir hastalıkları uzmanı Mazhar Osman, kadınların bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu ve çöküşliliğin devam etmesi gerektiğini ileri sürdü (Toprak, 2015, 365). Saniyorum erkeklerin asıl kaygısı, kadınların eğitimle birlikte kendi ayakları üzerinde durarak onlara olan ihtiyaçlarının azalmasıdır. İntihar tartışmalarına kadın aydınlardan sert bir tepki geldi. Sabiha Sertel sadece genç kızların değil tüm gençlerin bir karmaşa içerisinde olduğunu ifade etti. Şükufe Nihal, erkeklerin kadınlara yükledikleri ahlaki misyonu sorgulayarak şunları yazmıştır: "*Niye ona (kadına) büyük bir irade, metanet mecburiyeti yükletiyorlar da kendilerinin (erkeklerin) her şeye çabucak kapılarak her şeye bulaşmalarına müsamaha ediyorlar? (Aktaran: Bora, 2017, 753)*"

Sonuç olarak geç Osmanlı döneminde kadınların kendini var etme araçları dernekler ve yayın organları oldu. Ancak o dönemde okur-yazarlık oranının çok düşük olması ve toplumun büyük bir kısmının özellikle de kadın nüfusun eğitimden faydalanma imkânına sahip olmaması, kadın hareketinin eğitilmiş ve seçkin kadınlara hitap etmesini zorunlu kıldı. Geç Osmanlı kadın hareketinin aktörleri, Osmanlı'nın reform dönemlerinde yetişen eğitilmiş ve seçkin kadınlardır. Bununla birlikte seçkin Osmanlı kadınlarının, kadın meselesiyle ilgilenen yeterli zamanlarının olması da bu duruma etki etmiştir. Seçkin kadınlar, daha önemli işlerle ilgilenebilmek adına evdeki basit işlerin görevli kadınlar tarafından yapılmasını özellikle savunmuşlardır. Bu tutum, bazı aydın kadınlar tarafından eleştirilmiş; ancak eleştiriler, ev işlerinin tüm kadınların *doğal görevi* olduğu ileri sürülerek yapılmıştır. Bununla birlikte ev işleri konusunda feminist bilince yaklaşan söylemler de olmuştur. Örneğin; *Kadın* dergisi yazarı Rabia Ahmet'in "*Zatımız mestur (örtülü, kapalı) olduğu gibi vezaifimiz de mesturdur.*" ifadesi 1980'li yıllardan sonra tartışılan kadının ev içi emeğinin görünmezliğinin o dönemdeki güçlü bir ifadesini yansıtmaktadır (Bora, 2017, 743).

Bu yıllarda dünya feminizmi de büyük bir ivme kazanmıştır; özellikle oy hakkı mücadeleleri Batı'da radikal biçimde devam etmekteydi. Osmanlı'nın aydın kadınları Batı'daki hemcinslerini yakından takip ederek radikalleşmeye başladılar. II. Meşrutiyet döneminde kadınlar, Meclis-i Mebusan'ın açılışını izlemek istemiş ve talepleri kabul edilmezse İngiliz kadınları gibi meclis önünde eylem yapacaklarını ifade etmişlerdir (Alkan, 1990, 92). Bu radikalleşme eğilimi *Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvân Cemiyeti*'nde açıkça kendini göstermiştir. Bu cemiyet, meydan okuyan ve direnen kadın dilini kullanmış ve *tam eşitlik* talebini gündeme getirmiştir. Radikalleşme eğiliminde 1913'teki Balkan Savaşları'nın da önemli bir etkisi olmuştur. Erkeklerin savaşa gitmesiyle ortaya çıkan boşluğu kadınlar doldurdu. Kadınlar savaş döneminde erkek işleriyle uğraşarak, imkân verildiğinde ev dışındaki işleri de yapabileceklerini kanıtladılar.

Geç Osmanlı döneminin öncü kadınları *feminizmi* sahiplenmekte genel olarak çekingen davrandılar. Bu durumda, özellikle muhafazakâr kesimin feminizm hakkındaki görüşleri etkili olmuştur. Muhafazakârlara göre feminizm, erkek düşmanlığı, milliyetçiliğe duyarsızlık, annelik ve zevcelik görevlerini reddetme gibi aşırı ve sapkın fikirlere sahipti. Osmanlı kadınlarının Batı icadı feminizmden uzak durması gerekiyordu. Bundan dolayı feminizme ilgi duyan kadınlar bile feminizmi ileriki dönemlerde gerçekleştirebilecek bir ideal olarak gördüler. Bu genellemenin dışında kalan kadınlar da vardı elbette. Onlardan biri *Müfide Ferit*'tir. Müfide Ferit, 1919'da *Türk Kadını* dergisinde yazdığı yazılarda feminizmi açıkça sahiplenmiş ve feminizmin düşmanlarını tanımlamıştır: "*Hodbin aile reisleri, iktisadi mevkilerinin fakirleşeceğini zanneden sahib-i sanatlar, rekabetten korkan politikacılar ve kadını daima kendilerine münhasır, şahsiyetsiz birer zevk aleti bırakmak isteyen(ler)...*" (Aktaran: Bora, 2017, 749).

Sonuç olarak Tanzimat'tan sonra kadınlar lehine hukuk, ekonomi ve eğitim alanında önemli yenilikler getirildi. Bu yenilikler, II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamıyla bütünleştiğinde kadınların var olma mücadelesine önemli oranda katkı sağladı. Kadınlar önce toplumdaki konumlarını sorguladılar; sonra eğitim, çalışma, boşanma vb. en temel haklarını talep etmeye başladılar. Aynı dönemlerde Batı'daki kadın hareketleri oy hakkı talebi etrafında şekillenirken Osmanlı kadınları henüz kendilerini görünür kılma mücadelesi vermekteydiler. Osmanlı'da Batı'daki gibi bir sanayileşmenin gerçekleşmemesi, bunun en

önemli nedenlerinden biridir. Nitekim Batı'da kadınlar ucuz emek gücü olarak kamusal hayata katılmaya zaten başlamışlardı. Ancak geç Osmanlı dönemi kadınları henüz kamusal hayata katılabilmeyen mücadelesini vermekle meşguldü. Bu dönemde kadınlar savaş döneminin koşulları, siyasal arka plan, en önemlisi kendi istek ve mücadeleleriyle kamusal alana çıkmayı başardılar. 20. yüzyılın başlarında ise kadınlar için oy hakkını talep etmenin zamanı gelmişti.

2. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE KADIN MÜCADELESİ

Cumhuriyet'in kuruluşuna giderken, II. Meşrutiyet döneminde kadınlar birçok kazanım elde ederek kamusal alanda daha fazla görünür oldular. Özellikle savaş koşulları kadınların evin dışına çıkmasını kolaylaştırdı. Savaşlarda ölen erkeklerin yerini doldurmak için kadın işçi istihdamları da arttı. Örneğin; 1913'te sadece İngiliz Oriental Carpet Ltd. Şirketi'nde altmış bine yakın kadın işçi çalıştırıldı (Çaha, 2010, 128). II. Meşrutiyet döneminde dernekler etrafında şekillenen kadın hareketleri siyasal söylemden uzak kalmıştı. Balkan Savaşları'yla birlikte Osmanlı'nın çok uluslu yapısı çözülmeye başlayınca *ulus-devletin* inşa süreci de hızlandı. Kamusal alan *Türk milliyetçiliği* söylemiyle yeniden inşa edilmeye başlandı. Balkan Savaşları'yla şekillenen bu milliyetçilik söylemi, kadınları da siyasete dâhil etti (Toprak, 2015, 462). Milli mücadele döneminde kadınlar, vatanın işgalden kurtulması göreviyle konferanslar düzenlediler, vatanın içinde bulunduğu durum hakkında yazılar yazdılar.

Cumhuriyet rejimi, ideal toplum projesini hayata geçirirken Osmanlı geleneğiyle bağlarını kopararak laik ve modern bir Türk toplumu inşa etmeyi amaçlamıştır. Bu hedefe ulaşmanın araçlarından biri kadınlar oldu. Ancak modernleşme sürecini destekleyen ve aktif bir şekilde sürece katılan, kurucu kadroya destek olan kadınlar yeni devletin yeni anayasasında erkeklerle eşit vatandaşlık statüsüne sahip olamadılar. 19. yüzyılın sonlarından itibaren kadınların elde ettiği haklar, Cumhuriyet rejimine indirgenerek kadın mücadelesi görmezden gelindi. Sonuç olarak siyasal istikrar sağlandıktan ve yeni devlet kurulduktan sonra erken modernleşme döneminin kadın aktörleri ortadan kayboldu. Cumhuriyet'in erken dönemlerinde de kadınlar, *ulusun anaları* ve *milli kültürün taşıyıcıları* kimliğine sahip olmanın ötesine geçemediler (Sancar, 2014, 112). Ancak bu durum, kadınların siyasal haklarını ve eşit vatandaşlık statüsü talep etmelerine engel olmadı.

II. Meşrutiyet döneminde kadınların kamusal hayata katılımı *Türk kadını* kimliği ile gerçekleşmişti. Erken Cumhuriyet döneminde bu kimliğin güçlendirilmesine devam edildi. Osmanlı'nın medeniyete yabancı, eğitimsiz Müslüman kadın figürünün karşısında bir yandan *Anadolu kadını* yüceltilmiş, diğer yandan yeni kadın kimliğinin modern yüzü vurgulanmıştır (Göle, 2011, 91). Tarlalarda çalışan, üreten, aile içindeki görevlerini yerine getiren, vatana hayırlı evlatlar yetiştiren *Anadolu kadını* ulusal değerlerine bağlı kalacak Türk kadınlarının rol modeli olarak sunulmuştur. Yeni kadın kimliğinin modern yüzü ise Osmanlı ve İslam geleneklerinden kopuşu ifade etmektedir. Bu doğrultuda kadınlar Avrupa tarzında eğitim alacak, Osmanlı'da kadınlara mahrem sayılan alanlara çıkacak, tesettürden kurtulacak, medeni haklara kavuşacaktır. Sonuç olarak Cumhuriyet rejiminin yeni kadını, hem *geleneksel kadının* fedakârlığını ve sadakatini hem de *tango kadının* eğitimini ve modernliğini birleştiren bir imgedir (Bora, 2010, 10).

1920'li yıllara gelindiğinde kadınlar savaş dönemlerindeki faaliyetleri ve fedakârlıklarından ötürü kamusal alanda kendilerini kanıtlamışlardı. Ancak erkek egemen zihniyetin tehditlerinden tam anlamıyla kurtulmuş değillerdi. Resmi ideolojinin aydınları kadınları doğurganlıkları üzerinden önce anne ve eş olmaya çağırmaya devam ettiler. Milli Mücadele'den sonra kadınlar siyasal haklarını talep etme zamanının geldiğini düşünmekteydiler. Ancak erkek aydınlar, kadınların oy hakkı talebiyle dalga geçmesine neden asker olma hakkını da istemediklerini sorgulayan köşe yazıları yazdılar (Bora, 2017, 760). Bu tarz yazıların psikolojik yıpratma amacı taşıdığı açık. Bunlara rağmen kadınlar siyasal hak talebini dile getirmekten vazgeçmediler.

Nezihe Muhiddin'e göre kadınların siyasal hak bilinci II. Meşrutiyet döneminde oluşmuş ancak mücadeleye dönüştürülemedi (Zihnioğlu, 2003, 119). Bunun en önemli nedenlerinden biri 1908'de yönetime geçen kadronun kadınların siyasal haklara kavuşmasından yana tavır sergilememesidir. İttihat ve Terakki iktidar olduktan sonra cemiyetin üyelerinden birinin, kadın hakları savunucusu Emine Semiye'ye kadınların siyasal haklar için beklemesi gerektiği cevabını vermesi ilginçtir. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesi olan Emine Semiye, aynı kişiden 1908 öncesinde siyasal haklar için teminat aldığını ifade etmiştir. Bundan dolayı Emine Semiye, kadının ilerlemesinin ancak kadın mücadelesi ile gerçekleşeceğini savunmuştur (Zihnioğlu, 2003, 55).

15 Haziran 1923'te toplanan *Kadınlar Şurası*'ndan kadınların siyasal hakları için mücadele edecek bir siyasal örgüt kurma kararı çıktı. Bu kararın sonucunda henüz Halk Fırkası'nın dahi olmadığı bir dönemde,

1923'ün Haziran ayında *Nezihe Muhiddin* öncülüğünde *Kadınlar Halk Fırkası* kuruldu. Ancak örgütün kuruluşu hükümet tarafından reddedildi. Bunun en önemli nedenlerinden biri, fırka ismiyle kurulan bu örgütün, o dönemde kuruluş aşamasında olan Halk Fırkası'nı böleceğini düşünülmesidir (Toprak, 2015, 466). Hükümetten onay alamayan Kadınlar Halk Fırkası kurucuları, programın uygun bulunmayan maddelerinde değişiklik yaparak 7 Şubat 1924'te *Türk Kadınlar Birliği*'ni kurdular. Hatta kabul görebilmek adına yönetmeliğe derginin siyasi meselelerle ilgilenmeyeceğine dair ibare eklendi (Zihnioğlu, 2003, 150). Toplumda kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasından yana olan kadın-erkek birçok aydın vardı. Hem Türk Kadınlar Birliği hem de bu aydın kesim faaliyetlerine devam ederek kadınlara siyasal hakların tanınması için gazetelerde yazılar yazdı, etkinlikler düzenledi ve imza topladı. Ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı ve 1924 Anayasası'nda kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmadı. Sancar'a göre kurucu kadronun bu tutumu, Cumhuriyet'in *kadın devriminin* sınırlı bir *medeni haklar devrimi* olduğunu göstermektedir (Sancar, 2014, 166). Buna rağmen derneğin kurucuları, Nezihe Muhiddin ve Halide Edip Adıvar'ı 1925'te İstanbul milletvekili seçimlerine aday göstererek siyasal hak mücadelesinden vazgeçmediklerini ilan ettiler. Bu talebi de hükümet tarafından reddedilen kadınlar, siyasal haklarını kazanma konusunda ısrarcı olmaya devam ettiler. 1927 Kongresi'nde Türk Kadınlar Birliği'nin tüzüğüne eklenen bir maddeyle siyasal hakların kazanılması yeniden derneğin hedefleri arasına konuldu. Kongrede atılan bu adımdan sonra dernek içinde oluşan muhalefet, Nezihe Muhiddin'i toplum nezdinde gözden düşürmeye çalışarak dernekten istifa etmeye zorladı. Bu çaba, Türk Kadınlar Birliği'nden *süfrajelerin uzaklaştırılmasına* dönük hükümet destekli bilinçli bir politikadır ve başarılı olmuştur (Zihnioğlu, 2003, 244).

Nezihe Muhiddin ve mücadelesi, Türkiye'deki kadın hareketi için öncü bir konuma sahip olmanın yanında erken dönem Cumhuriyet yıllarına dair önemli mesajlar da içermektedir. Nezihe Muhiddin ideolojik olarak kurucu kadronun milliyetçilik anlayışını benimseyen ve II. Meşrutiyet'ten itibaren modernleşme sürecine aktif bir şekilde katılan bir isimdir. Nezihe Muhiddin'i hedef hâline getiren kadın hakları konusundaki görüş ve mücadelesi olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadınların siyasal haklar dâhil tüm haklarını elde etmeden inkılabın başarıya ulaşamayacağını savunmuştur (Zihnioğlu, 2003, 77). Kemalizm, kadın hareketinin rejimin güdümünde kalmasını istemiş ancak Nezihe Muhiddin kadın hakları konusunda rejimin çizdiği sınırları reddederek bağımsız bir güç oluşturmaya çalışmıştır. Bundan dolayı rejim açısından Nezihe Muhiddin susturulması gereken bir isim olmuştur. Nitekim karalama kampanyaları sonucunda 1927'de Türk Kadınlar Birliği'nden ihraç edilmiştir. Kendisine açılan davalarda yolsuzluk gibi ağır suçlamalarla karşı karşıya kalmış ve itibar kaybı yaşamıştır. Yani, modernleşmeci devlet kendi çıkarlarına ters düştüğünde kadın eylemlerini dizginlemiştir (Arat, 1998, 90). Bu tutuma maruz kalan başka bir isim de Halide Edip Adıvar'dır. Milli Mücadele yıllarında yürüttüğü faaliyetlerle kamusal alanda aktif bir şekilde rol alan Halide Edip de Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında üst düzey siyasal kadrolarda yer alamadı (Sancar, 2014, 168). Halide Edip daha çok dönemin milliyetçi örgütlenmeleri olan Türk Ocakları'nda faaliyet gösterse de kadın hakları konusunda sessiz kalmamış ve kadın hareketine dışarıdan destek vermiştir. 1924'te aile yasasını tartışmak üzere Nezihe Muhiddin öncülüğünde toplanan kadınları eleştiren erkeklere karşı bu toplantıyı savunmuştur (Göle, 2011, 104). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu dönemde kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanımayan hiçbir partiye taraf olmadığını dile getirmiş ve 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nu diktatörlük olarak tanımlamıştır. Özellikle *The Turkish Ordeal* kitabında Mustafa Kemal'i eleştirdikten sonra kadınlığı üzerinden ciddi saldırılara maruz kalmıştır (Sancar, 2014, 169-170). Tıpkı Nezihe Muhiddin gibi Halide Edip de rejimin tahakküm sınırlarını aştığında dizginlenmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet'in erken yıllarında kadınların siyasal hakları için mücadele eden önemli bir isim de Sabiha Sertel'dir. Dönemin önemli yayın organlarından biri olan *Büyük Mecmua'da* kadın sorunlarıyla ilgili yazılar yazan Sertel, kadınların savaş ve barış dönemlerinde kendilerini kanıtladıklarını, bundan dolayı erkeklerle eşit haklara sahip olmaları gerektiğini ileri sürerek kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması gerektiğini ifade etmiştir (Toprak, 1998, 8). Cumhuriyet'in erken yıllarında feminizmin sol yorumunu temsil eden Sabiha Sertel, 1935'te August Bebel'in kitabını *Kadın ve Sosyalizm* ismiyle Türkçeye çevirmiştir (Sancar, 2014, 108). Günümüzde daha çok sol feminizmin ilgilendiği *kadının ev içindeki eşitsiz konumuna* yazılarında yer vermiştir.

Nezihe Muhiddin'den sonra Türk Kadınlar Birliği'nin çizgisi yönetici elitin isteklerine uygun olarak değişti. Birlik, kadın hakları söyleminden uzaklaşarak daha çok hayır işleriyle meşgul olmaya başladı. Nezihe Muhiddin'den sonra birliğin başkanlığını yapan Latife Bekir verdiği demeçlerde açık bir şekilde kadın haklarıyla meşgul olmayacaklarını dile getirmiş ve Nezihe Muhiddin'in siyasal hak mücadelesini *hayal peşinde koşmak* olarak değerlendirmiştir (Zihnioğlu, 2003, 250). Türk Kadınlar Birliği, 10 Mayıs 1935'te topladığı kongrede CHP'nin isteğiyle kendini feshetmiştir. Fesih için okunan raporda, Türkiye'de kadınların

eksiksiz olarak tüm haklara kavuştuğu ifade edilmiştir (Toprak, 2015, 503). Bu ifadeler, resmi ideolojiye ve politikalarına olan bağlılığı ifade etmektedir. Nitekim Nezihe Muhiddin'in aksine Latife Bekir, 1946 seçimlerinde milletvekili seçilerek sadakatının karşılığını almıştır.

1926'da Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle kadın hakları için önemli bir adım atılmış ancak toplumun ataerkil düzeni devam ettirilmiş hatta yasal hâle getirilmiştir. Nitekim Medeni Kanun'la bir yandan çok eşlilik kaldırılmış ve kadınlara boşanma hakkı tanınmış, diğer yandan ailenin reisinin koca olduğu ve kadının evden sorumlu olduğuna dair kanuna maddeler eklenmiştir (Zihnioğlu, 2003, 182). Berktaş'a göre Medeni Kanun'daki bu tutum, Osmanlı'daki ataerkil düzenin biçim değiştirerek *ulus-devlet ataerkilliğine* dönüştüğünü gösteren önemli örneklerden biridir (Berktaş, 2003, 100).

1920'de TBMM'nin açılmasından 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmasına kadar geçen süre içerisinde mecliste bu konu hakkında bir gündem oluşmadığı bilinmektedir. Hem CHF hem de İkinci Grup temsilcileri, kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip olmak için henüz yeterli olgunluğa erişmediğini düşünmekteydi (Zihnioğlu, 2003, 121). Nitekim 1924 Anayasası'nda kadınlar seçme ve seçilme hakkının dışında bırakıldı. Meclis'in bu tutumu Nezihe Muhiddin ve arkadaşlarını, kadınların siyasal hakları için mücadele edecek bir örgüt kurmaya teşvik etmiş ve 1924'te Türk Kadınlar Birliği oluşmuştur. Bu dernek, 1924'ten Nezihe Muhiddin'in tasfiye edildiği 1927 yılına kadar kadınların siyasal hakları için mücadele etmiştir.^{***} Ancak tüm bu mücadeleler bir şekilde görmezden gelinmiş ve şahısların suskun kalması istenmiştir. 1934'te kadınlar yeterli olgunluğa erişmiş olmalı ki seçme ve seçilme hakkına kavuştular. Sancar, kadınlara erkeklerle eşit vatandaşlık statüsününün 1934'te verilmesinin nedenini açıklayan iki temel yaklaşımdan bahseder: İlkine göre 1924 Anayasası'nın tartışıldığı ve kabul edildiği dönemde TBMM'de muhafazakâr görüşlere sahip İkinci Grup güçlü bir konumdaydı. Bu grubun kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesini onaylaması söz konusu dahi değildi. 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı bu muhafazakâr grup tasfiye edildiği için tanınabilmiştir. Ancak 1926'da Medeni Kanun'un kabulü de toplumdaki muhafazakâr muhalefete rağmen gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu söylemin o dönemde oyalayıcı bir tavır içerdiği açıktır. Sancar'a göre resmi tarih hâline gelen bu anlayış *meşrulaştırma* çabası içermektedir. Şirin Tekeli'nin örnek gösterildiği ikinci anlayışa göre seçme ve seçilme hakkının kadınlara 1934'te tanınmasının nedeni, Avrupa'da faşizmin yükselişe geçmesidir. Devletler faşizm ve demokrasi kutuplaşmasında konumunu belirlerken Türk hükümeti de kadınlara bu hakkı tanıyarak kendi konumunu belirlemek istemiştir (Sancar, 2014, 167). Sonu olarak demokratikleşme doğrultusunda atılan bu adımla birlikte 1935 yılındaki seçimlerde 18 kadın meclise girmiştir. Ancak Tekeli'ye göre bunun bir bedeli olmuştur: *Osmanlı'nın geç dönemlerinden itibaren gelişen kadın hareketi bastırılmıştır* (Tekeli, 1991, 112). Bunun en önemli kanıtlarından biri 1935'te Ankara'dan gelen bir emirle Türk Kadınlar Birliği'nin kapatılmasıdır. Bu tarihten itibaren uzun bir süre kadın hareketi sessiz kalmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın mücadelesinin gündemini seçme ve seçilme hakkı oluşturmaktadır. Milli Mücadele yıllarında kamusal alanda kendilerini kanıtladıklarını düşünen öncü kadınlar, yeni devletin ilk anayasası olan 1924 Anayasası'nda kendilerine erkeklerle eşit vatandaşlık statüsününün verilmesini beklemiş ancak hayal kırıklığı yaşamışlardır. Dahası modernleşme sürecini destekleyen ve kamusal alanda önemli faaliyetler yürüten kadın aydınlar, yeni devletin üst düzey kadrolarında yer alamamışlardır. Bunların nedenlerini sorguladıklarında ise henüz olgunlaşmadıkları ya da ülkedeki muhafazakâr kesimin buna tepki göstereceği gibi oyalayıcı cevaplar aldılar. Öncü kadınlar yine de hakları için mücadele etmekten vazgeçemediler. Ancak rejime muhalefet etmenin bedelini susturularak ve yok sayılarak ödemek zorunda kaldılar. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Şirin Tekeli'nin sözleri bir kez daha anlam kazanmaktadır:

"Kadın devriminin Kemalizm'in çok önemli bir parçası olduğu doğru. Yalnız orada ilk sorumuz şu: Bu devrim bizatihi kadınların kendi hakları için mi yapılmıştı, yoksa bir biçimde Kemalizm'in gerçekleştirmek istediği öbür dönüşümün, devlet katındaki dönüşümün aracı olarak mı kullanılmıştı? Ben çok ciddi olarak böyle bir araçsallık olduğunu düşünüyorum (Tekeli, 1991, 105)."

Bu araçsallık, kadınların Tanzimat'tan itibaren yükselttikleri sesi ve hakları için verdikleri mücadeleyi Kemalizmin sınırlarına dâhil etme çabasında kendini açıkça göstermiştir. Kadın hareketi, Kemalizm bağlamı içinde anlamlandırılarak bir dizi unutuşun ilki yaratılmıştır: *Bu topraklarda kadınların verdikleri hak mücadelesi unutulmuştur* (Bora, 2010, 9).

^{***} Derneğin bu dönemdeki faaliyetleri için bkz. Yaprak Zihnioğlu, Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği, Metis Yayınları, İstanbul: 2003.

SONUÇ

Öncü kadınlar, Tanzimat döneminde önce kadının da eksiksiz bir insan olduğunu ortaya koymaya çalıştılar. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde, evin dışına çıkıp kamusal hayata katılabilmek için eğitim ve çalışma haklarını talep etmeye başladılar. Meşrutiyet, savaş koşulları, Milli Mücadele derken kadınlar kamusal alana dâhil olarak kendilerini kanıtladılar. Bundan dolayı, Cumhuriyet ile birlikte erkeklerle eşit vatandaşlık statüsü kazanacaklarını düşündüler. Ancak 1924 Anayasasıyla siyasal haklarına kavuşamayınca kendi mücadelelerini başlattılar. Beraberinde süfretlerin sessiz kalmaya zorlandığı bir süreç yaşandı. Nihayetinde 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı. Ancak Tanzimat'tan itibaren kendi sosyo-politik bağlamında oluşmaya başlayan kadın hareketi bir bedel ödedi: Kadın mücadelesi susturuldu, görmezden gelindi ve unutturulmaya çalışıldı.

Osmanlı'nın geç dönemlerinden Cumhuriyet'in erken yıllarına kadar uzanan modernleşme sürecinde kadın haklarına işlevsel yaklaşıldı. Cumhuriyet'in yeni toplumunun modern kimliği kadınlar üzerinden tanımlanmak istendi. Bu politikanın sonucunda kadınlar temel haklarına kavuşmakla birlikte Osmanlı'daki ataerkil düzen şekil değiştirerek Cumhuriyet'e miras kaldı. Kandiyoti'nin ifadesiyle Cumhuriyet kadınları kurtardı ancak özgürleştiremedi (Kandiyoti, 2007, 78). Kadının gerçek anlamda özgürleşebilmesi için topyekûn bir zihniyet değişiminin yaşanması gerekir. Toplum dediğimiz yapı bünyesinde birçok değişken barındırdığı için büyük çaplı değişimlerin gerçekleşmesi sancılı ve uzun bir süreçtir. Bunun kendi tarihimizdeki en önemli örneği kuşkusuz Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecidir. Sosyal bilimlerden bugün Türk toplumunun merkezinde bulunan birçok meselenin kaynağını bu geçiş sürecinde bulmaktayız. İşte bu meselelerden biri de kadın meselesidir. Ancak görünen o ki zaman içerisinde kadınların sosyal ve siyasal konumlarında önemli değişimler yaşanmakla birlikte toplumun ataerkil kalıplarını değiştirme konusunda hâlâ başarılı değiliz. Gerçek dönüşümlerin yaşanabilmesi için tarihi tüm gerçekliğiyle gözler önüne sermek ve bunları konuşarak aşmak gerekir. Ancak bu şekilde ileri doğru adım atabiliriz. Tüm bunlar dikkate alındığında kadınların modernleşme sürecindeki kadın mücadelesini, resmi tarih için tabu olmaktan çıkarmak ve gelecek nesillere aktarmak önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Alkan, Mehmet Ö. (1990). Tanzimat'tan Sonra Kadının Hukusal Statüsü ve Devletin Aileye Müdahalesi. *Toplum ve Bilim*, S. 50, s. 85-95.
- Arat, Yeşim (1998). Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar. Ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba. *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aydın, Harun (2015). Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Kadın. *Current Research in Social Sciences*, S. 3, s. 84-96.
- Berktaş, Fatmagül (2003). *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bora, Aksu (2010). Annesiz Kızlar: Modern Babaların Modern Kızları. *Folklor/Edebiyat*, S. 61, s. 7-15.
- Bora, Tanıl (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaha, Ömer (2010). *Sivil Kadın: Türkiye'de Kadın ve Sivil Toplum*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Göle, Nilüfer (2011). *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kandiyoti, Deniz (2013). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kurnaz, Şefika (1991). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Sancar, Serpil (2014). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, Şirin (1991). Tek Parti Döneminde Kadın Hareketi De Bastırıldı. Ed. Levent Cinemre, Ruşen Çakır, *Sol Kemalizme Bakıyor: Röportaj*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Toprak, Zafer (1998). Sabiha (Zekeriya) Sertel ve Türk Feminizmi. *Toplumsal Tarih*, S. 51, s. 7-14.
- Toprak, Zafer (2015). *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Zihnioglu, Yaprak (2003). *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadınlar Birliği*. İstanbul: Metis Yayınları.